

П. Покас[†], Т. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА У ЮР'ЄВІ

До наукового обігу введено розширену інформацію стосовно антропологічного складу населення, яке було поховане на могильнику давньоруської доби у Юр'єві.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Юр'єв, доба середньовіччя, давньоруське місто, антропологія, краніологія.

Вступ. Антропологічні матеріали з могильників міст давньоруської доби почали досліджуватись з кінця ХІХ ст. На сьогодні науковці мають у своєму розпорядженні інформацію стосовно низки міських серій з різних регіонів Київської Русі, хоча антропологічно ці території представлені досить нерівномірно. Середнє Подніпров'я репрезентовано дещо більшою кількістю серій, аніж інші давньоруські землі. Тим не менш, введення до наукового обігу нового матеріалу з даного регіону збільшує базу даних, що дозволяє перевірити, підтвердити або спростувати наукові гіпотези антропологів, археологів, істориків, а в окремих випадках поставити питання, на які відповіді будуть отримані в майбутньому.

Запропонований в даній статті матеріал давньоруської доби з розкопок могильника у Юр'єві представляє населення південних районів Київської землі. Завершення формування основної території, яка стала політичним центром Давньої Русі, датують другою половиною ХІ ст. Вважається, що Київська земля була щільно заселеною. Так, за літописними джерелами дослідники налічують одних тільки міст 79 (Толочко 2000, с. 328). На жаль, лише з деяких із них представлена вибірка антропологічного

матеріалу. Міста були різними за розмірами та функціональним навантаженням, що дозволяє прогнозувати відмінності у формуванні складу їхнього населення.

Прикордонне розташування Київської землі, яка на півдні межувала зі степовою зоною, де домінували численні та часто не надто дружні кочові племена, робили її стратегічно вразливою саме з південного напрямку. Це визначило необхідність створення кількох оборонних ліній. Однією з них була Пороська. Вздовж лівого берега від витoku до гирла Росі дослідники налічують до 13 давньоруських міст. Одним із найбільших був Юр'єв, який згадується в літописах, починаючи з ХІ ст. Вважається, що місто було засноване Ярославом Мудрим, мало статус державного, як і більшість міст, що виникали на окраїнах Давньоруської держави та вирішували функції оборони країни від іноземних вторгнень або виконували роль опорних пунктів на території підвладних Русі іншомовних народів (Толочко 2000, с. 416).

Матеріали та методики. У 1981—1983 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом Р. С. Орлова проводила роботи на Замковій горі в центрі сучасного міста Білої Церкви, де низка дослідників саме і локалізували давньоруський Юр'єв (Орлов 1986, с. 334). В північно-східній частині Замкової гори було досліджено фундаменти кам'яного давньоруського храму, який автори розкопок, спираючись на візантійські джерела, вважали присвяченим святому Георгію, та давньоруський християнський могильник (Орлов, Покас 1981; 1982; Орлов, Моця, Покас 1985). Більша частина поховань на могильнику була зорієнтована по лінії Схід-Захід, окремі з них містили інвентар, який автори розкопок датували ХІ ст. Ця група по-

© П. ПОКАС, Т. РУДИЧ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ховань концентрувалася в східній частині розкопу II. Частина з них була перекрита фундаментами апсиди кам'яного храму. Ці поховання представляли ранню частину християнського могильника, який формувався, можливо, біля дерев'яної церкви на Замковій горі. Інша частина поховань, здійснених за християнським обрядом і зорієнтованих вже по осі кам'яного храму, очевидно з'явилися вже після побудови кам'яного храму в кінці XI — початку XII ст. та розміщувалися всередині нього. Одне поховання на думку дослідників може бути віднесено до часів після руйнування кам'яного храму, яке пов'язують з монгольською навалою. Таким чином, могильник на Замковій горі в широких межах датується XI — початком XIII ст., хоча можна говорити про два різні етапи його формування.

Антропологічний матеріал з розкопок могильника досліджував співробітник сектору антропології Інституту археології АН України П. М. Покас в польових умовах. Надалі частина матеріалу, яка збереглася найкраще, була доставлена до антропологічної лабораторії ІА НАН України та поповнила колекції давньоруської доби. Матеріал досліджував П. М. Покас за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1927; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966). Він визначив вік і стать людей, похованих на могильнику, провів реставраційні роботи, краніологічні виміри черепів, виміри довгих кісток скелета, розрахунок зросту похованих, здійснив попередній краніологічний внутрішньогруповий аналіз серії та порівняльний аналіз із групами давньоруської доби низки слов'янських територій та окремими кочовими серіями. Порівняльного матеріалу, яким на той час міг користуватися дослідник було не багато. Коротка інформація стосовно середніх краніологічних характеристик групи з Юр'єва за низкою ознак та індексів була подана в спільній з археологами-дослідниками статті (Орлов, Моця, Покас 1985). Тривалий час саме вона була єдиним джерелом, яким могли користуватися колеги-антропологи для порівняльного аналізу.

Головною метою пропонованої публікації є, в першу чергу, введення до наукового обігу індивідуальних даних краніологічних вимірів черепів з даного археологічного об'єкту за широкою програмою. Стаття містить також порівняльний міжгруповий аналіз даної вибірки з хронологічно близькими краніологічними матеріалами, кількість яких істотно збільшилася за роки, що минули від першої публікації, та які дозволяють відкоригувати висновки, що були тоді зроблені. Я наважилася обрати саме таку форму подачі тексту, з огляду на те, що в свій час, через декілька років після появи першої публікації (Орлов, Моця, Покас 1985) мала ґрунтовну розмову з П. М. Покасом стосовно його поглядів на антропологічні матеріали з

Юр'єва, а надалі, вже після смерті дослідника, частина його напрацювань з цього питання була передана мені Р. С. Орловим.

Антропологічний матеріал з розкопок 1981—83 рр., який походив з поховань, що здійснені за християнських обрядом та пов'язані з церквою святого Георгія, складався з 35 кістяків. З них переважна більшість належала чоловікам, але некрополь не був виключно чоловічим. За археологічними звітами фіксується два жіночих кістяка поганої збереженості з п. 21 та 26, але в останньому випадку визначення статі є під питанням. Ще три кістяка дуже поганої збереженості оглянув П. М. Покас у польових умовах та визначив як такі, що належали жінкам-підліткам? (п. 9, 10), та дитині без уточнення віку (п. 8). Треба відзначити, що три означені поховання походили з розкопу III, що знаходився на віддаленні (через площадку) від будівлі храму, але дослідники вважали за можливе відносити їх до могильника біля храму (Орлов, Покас 1981). Поховання були здійснені за християнським обрядом, а в одному з них була присутня пастова намистина. Список антропологічних матеріалів, які частково потрапили до фондів ІА НАН України, а в окремих випадках після визначення статі та віку в польових умовах та були перепоховані, дані в табл. 1.

Вік померлих чоловіків коливався від 15 до 60 років (за визначеннями П. М. Покаса). Наймолодший з похованих у храмі чоловіків мав вік 15—18 років та знаходився у кам'яному саркофазі, що був зорієнтований по лінії храму. З огляду на вік померлого, місце його поховання у храмі було, скоріше за все, пов'язано не стільки з особливими заслугами, скільки з соціальним статусом родини. Середня тривалість життя чоловіків складала 34,5 роки.

Такий статеві-віковий склад похованих, серед яких домінували чоловіки, може бути пов'язаним зі специфікою поховальної ділянки, що знаходилася поряд з храмом. Хоча відзначимо, що це може віддзеркалювати і особливості демографічної ситуації у прикордонному місті.

Статевий розподіл людей похованих на могильнику змушує обмежити дослідження саме чоловічою частиною вибірки. Дослідження матеріалу проводилися за різними програмами. В даній статті головний акцент зроблено на опрацюванні краніологічного матеріалу.

Краніологічний матеріал з могильника. Для краніологічних досліджень за станом збереженості виявилася придатною лише частина кісткового матеріалу з поховань на Замковій Горі. Ці виміри проводилися, як вже вказувалося, П. М. Покасом за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1927; Алексеев, Дебец 1964). Індивідуальні виміри кістяків подані в табл. 2. Під час опису використовувалися рубрикації Г. Ф. Дебеца (Алексеев, Дебец 1964). Для міжгрупового аналізу — пакет програм Systat.

При всьому бажанні, мені не вдалося сформувати 2 окремі репрезентативні краніологічні вибірки з матеріалів, які б представляли ранній період існування могильника, що передував побудові кам'яного храму, та кістяків з поховань більш пізнього періоду, часу існування кам'яного храму, та орієнтованих по його осі. Головним чином, формуванню двох окремих серій завадила ступінь збереженості антропологічного матеріалу. За такої ситуації ми змушені оперувати сумарною групою, хоча окремі спостереження стосовно ранніх та пізніх поховань все ж вдалося зробити.

Для краніологічних вимірів придатними виявилися 20 чоловічих черепів. Зауважимо, що було розглянуто декілька варіантів формування збірної чоловічої серії. В одному з варіантів вибірки було виключено розміри черепа, який належав чоловікові у віці 15–18 років, оскільки у цьому віці ріст кісток ще не закінчився. Зазвичай антропологи намагаються не включати виміри черепів підлітків до сумарної серії за винятком тих, чиї розміри вкладаються в розмах варіацій вибірки. У нашому випадку виключення даного черепа, індивідуальні виміри якого вписуються у варіабельність вибірки, через погану збереженість, практично не впливали на середні характеристики серії. До серії не було залучено також череп з поховання 28, який відносять до часів після руйнуван-

ня храму, через погану збереженість (з нього можна було зняти лише нечисленні проміри). Виключення цього черепа з серії також не впливає на середні характеристики групи і не відбивається на внутрішньогруповому аналізі. Таким чином, у остаточному варіанті у серію було включено 18 черепів.

Інформація стосовно мінімальних, максимальних вимірів, середні характеристики серії подані в табл. 3.

У середньому вияві серія з Юр'єва характеризується довгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. За формою вона мезокрана (але з тенденцією до доліхокранії).

Лоб широкий, помірно похилий. Обличчя середньошироке на всіх рівнях, середньовисоке за абсолютними розмірами. За верхньолицевим індексом воно відноситься до категорії мезен, але на межі з лептен. Обличчя мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Іклові ямки глибокі. Орбіти середньоширокі та середньовисокі за абсолютними розмірами, за орбітним індексом — мезоконхні. Ніс за абсолютними розмірами середньовисокий та вузький, за носовим індексом відноситься до категорії дуже вузьких. Кістки носа виступають сильно, перенісся високе.

У середньому вияві серія з могильника на Замковій Горі у Юр'єві характеризується яскраво означеною європеїдністю.

Таблиця 1. Наявність матеріалів, стать та вік похованих на християнському могильнику на Замковій горі у Білій Церкві

Table 1. The materials, sex and age of those buried in the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

№	Стать	Вік, роки	Наявність кісткових решток	№	Стать	Вік, роки	Наявність кісткових решток
2	Чоловік	20—30	Череп з пошкодженнями	186	Чоловік	Maturus	Повний череп
3	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями	19	Чоловік	15—18	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
4	Чоловік	18—25	Повний череп, довгі кістки	20	Чоловік	Adultus	Нижня щелепа, плечова кістка
5	Чоловік	35—45	Повний череп, довгі кістки	22	Чоловік	40—50	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
7	Чоловік	35—45	Череп з пошкодженнями, гомілкові кістки	23	Чоловік	Maturus	Череп з пошкодженнями, стегнова кістка
8	—	Juvenis	—	24	Чоловік	Adultus	Фрагменти черепа
9	Жінка	Juvenis	—	24б	Чоловік	Maturus	Фрагменти склепіння черепа, довгі кістки
10	Жінка	Juvenis	—	25	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями
11	Чоловік	45—55	Череп з пошкодженнями, довгі кістки	26	Чоловік	Adultus	Фрагменти черепа
12	Чоловік	35—45	Повний череп, плечова, стегнова кістки	27	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями
13	Чоловік	Maturus	Склепіння черепа, довгі кістки	28	Чоловік	35—45	Фрагменти склепіння черепа, кістки обличчя
14	Чоловік	35—45	Череп з пошкодженнями	29	Чоловік	25—35	Фрагменти черепа, гомілкорова кістка
15	Чоловік	Maturus	Довгі кістки	30	Чоловік	22—27	Повний череп, довгі кістки
16	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями, довгі кістки	32	Чоловік	35—45	Повний череп, довгі кістки
17	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями, ліктьова кістка	33	Чоловік	50—60	Череп з пошкодженнями
18	Чоловік	40—50	Череп з пошкодженнями, довгі кістки	X	Чоловік	Adultus	Повний череп

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з християнського могильника давньоруської доби на Замковій Горі у Білій Церкві
Table 2. Individual metric data of skulls from the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

Ознака	Номер поховання																						
	2	3	4	5	7	11	12	14	16	17	18	186	X	19	22	23	25	27	28	29	30	32	33
1. Поздовжній діаметр	192	194	179	191	201	—	181	201	—	185	196	190	185	183	195	—	178	177	—	—	188	197	174
8. Поперечний діаметр	—	137	138	137	—	—	140	141	148	135	148	151	140	136	—	138?	—	—	—	—	141	146	144
17. Висотний діаметр b—br	—	139	139	131	139	—	134	143	131	—	—	—	141	133	—	—	—	126	—	—	127	144	—
20. Вупна висота p—br	—	—	114	111	—	—	107	119	112	116	116	117	109	—	—	—	115	111	—	111	123	—	
5. Довжина основи черепа	97	106	108	107	—	—	105	108	—	96	—	110	105	—	—	—	—	93	—	96	104	—	
9. Найменша ширина лоба	—	124	116	114	114	117	127	122	125	117	128	129	119	102	—	—	100?	94	—	93	101	—	
10. Найбільша ширина лоба	—	—	121	125	—	—	126	122	125?	—	127	132	132	—	—	—	129	113	—	116	123	—	
11. Вупна ширина	102?	118	110	116	—	—	112	111	111	108	114	115	119	—	—	106	—	106	—	112	116	111	
12. Ширина потилиці	107	114	105	106	113	114	105	120	—	109	121	117	110	110	107	—	—	112	—	109	113	109	
29. Лобна хорда	130	134	106	114	116	—	109	120	114	121	122	112	117	108	114	102	106	110	—	109	131	109	
30. Тім'яна хорда	93	—	101	100	95	—	94	103	92	90	—	91	89	—	106?	—	—	87	—	102	105	—	
31. Потилічна хорда	21	25	24	22	23	27	26	26	—	30	29	27	24	23	22	—	—	28	—	25	23	22	
Висота вигину лоба	22	25	25	31	23	—	27	33	29	28	—	27	26	—	31	—	—	30	—	31	32	—	
Висота вигину потилиці	—	36	35	34	—	—	36	37	35	—	—	39	37	—	—	—	—	33	—	36	35	—	
7. Довжина потиличного отвору	—	34	29	31	—	—	32	—	29	—	—	31	33	—	—	—	—	29	—	28	30	—	
16. Ширина потиличного отвору	—	105	106	110	121	—	95	104	35	—	—	108	100	—	—	—	—	99	—	—	94	101	
40. Довжина основи обличчя	92,5	115	105	108	106	—	121	128	29	—	—	120	104	—	—	—	109	—	—	66	75	—	
43. Верхня ширина обличчя	—	—	130	136	125	—	138	—	—	—	—	142	139	—	—	—	137	—	—	124	132	—	
45. Діаметр вилиць	—	70	69	76,5	76	69	72	76	—	69	—	74	71	—	—	—	—	62	71	—	66	75	—
48. Верхня висота обличчя	—	60	59	58	55	—	56	59	58	58?	—	62	59	58	—	—	55	—	57	52	50	62	—
60. Довжина альвеолярної дуги	57	67	65	64	61	—	60	65	61	—	—	69	62	64	—	—	58	—	64	63	61	68	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	52	51	51	55	54	54	56	—	50	—	54	56	—	—	—	—	42	53	—	52,5	55	—
55. Висота носа	22	27	24	23	22	—	25	22	25	24	—	26	25	—	—	—	23	22	23	22	23	25	—
54. Ширина носа	—	44,5	41,5	41,5	42,5	40	43,5	42	—	41	—	46	42,5	—	—	—	42	—	46	—	41,5	44	—
51. Ширина орбіти	—	—	39	38,5	—	—	40	40	—	—	—	43	39	—	—	—	—	—	43	—	39	40,5	—
51a. Ширина орбіти від дакрону	—	31,5	33	32	35	34	33	34	—	37	—	34	34	—	—	—	—	—	33	34	35	32	—
52. Висота орбіти	—	24	21,7	16,9	20	—	20	—	—	—	—	20,9	15,2	—	—	—	—	—	18	—	17,2	20	—
МС. Максиллофронтальна ширина																							

MS. Максиллофронтальна висота	—	10	9	8,7	9,8	—	11	—	—	—	9,9	7	—	—	—	—	7,8	—	6,7	8,5	—	
SC. Симіотична ширина	—	13,3	11,5	8,6	8,5	—	10,4	—	—	—	11,7	6,8	—	—	—	—	9	—	8,7	11,8	—	
SS. Симіотична висота	—	6,9	5,1	4,5	6,1	—	3,5	—	—	—	6,5	3,8	—	—	—	—	3,2	—	3,7	5,6	—	
DC. Дакріальна ширина	—	—	23	20,2	—	—	—	—	—	—	24,3	18,7	—	—	—	—	20,5	—	19,5	23,7	—	
DS. Дакріальна висота	—	—	13,5	11,7	—	—	—	—	—	—	15	11,5	—	—	—	—	11,3	—	10,3	13,8	—	
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	81	79	—	—	77	73	—	—	77	74	—	—	—	—	—	—	83	78	—	
g—m. Кут профілю лоба (glabella)	—	—	73	66	—	—	68	69	—	—	69	64	—	—	—	—	—	—	74	73	—	
Бімалярна хорда	—	104	97	102	97	—	95	—	—	—	109	96	—	—	—	—	—	—	96	99	—	
Висота назіона над хордою	—	21	22	18,5	21,5	—	14,5	—	—	—	21,5	14	—	—	—	—	—	—	17,3	17,5	—	
77. Назомалярний кут	—	136	131	140	132	—	145	—	—	—	137	147	—	—	—	—	—	—	140	141	—	
Зигомаксиллярна хорда	84	102	99,5	95	95,5	—	91	—	89	81	105	94	—	—	—	84	100	91	96	95,5	—	
Висота субинальній точки	25	25	28	21,5	23,5	—	19,5	—	24	19	22,5	23	—	—	—	21	21	23	24,5	23	—	
Zm. Зигомаксиллярний кут	116	128	121	131	127	—	134	—	123	129	133	127	—	—	—	126	134	126	126	128	—	
72. Загальний кут обличчя	—	—	81	81	—	—	83	82	—	—	84	81	—	—	—	—	—	—	88	84	—	
73. Кут середньої частини обличчя	—	—	88	85	—	—	87	84	—	—	89	83	—	—	—	—	—	—	90	88	—	
74. Кут альвеолярної частини	—	—	71	—	—	—	80	78	—	—	78	79	—	—	—	—	—	—	85	80	—	
75. Кут нахилу кісток носа	—	—	53	—	—	—	—	51?	—	—	54	38	—	—	—	—	—	—	56	—	—	
75.1. Кут вищипання носа	—	—	28	—	—	—	—	31?	—	—	32	43	—	—	—	—	—	—	32	—	—	
Fc. Глибина іклової ямки	6,5	5,5	4	3	6,9	7	7	4,5	4,5	6	6	6,5	2	—	—	7	3,8	6	7,5	7,1	6,8	—
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	127	114	119	—	—	—	—	122	—	—	122	—	—	—	—	—	—	112	130?	—	
66. Кутова ширина нижньої щелепи	—	100	—	—	—	106	—	105	105	—	105	110	—	—	—	—	—	—	101	—	—	
67. Передня ширина нижньої щелепи	43	—	52	46	45	41	45	48	39	43	42	46	—	—	—	—	44	47	45	46	—	
68. Довжина щелепи від кутів	—	77	78	72	—	72	—	—	68	75	—	73	—	—	—	—	—	—	71	72	—	
68 (1). Довжина щелепи від виростків	—	113	117	113	—	109	—	—	109	113	—	111	—	—	—	—	—	—	113	111	—	
69. Висота симфізу нижньої щелепи	29	32	31	35	34	32	—	—	36	33	31	31	—	—	—	—	31	34	31	38	—	
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	27	33	31	32	32	31	31	37	34	32	31?	32	—	—	—	—	32	34	31	36,5	—	
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	10	14	15	12	11	10	13	14	12	14	12	13	—	—	—	—	11	12	11,5	10,5	—	
70. Висота гілки щелепи	—	65	60	62	—	57	—	—	62	63	—	72	—	—	—	—	—	—	56	70	—	
71a. Найменша ширина гілки щелепи	34	34	37	37	36	34	31	37	33	32	—	32	—	—	—	—	—	36	35	36	—	
79. Кут гілки нижньої гілки	—	116	123	120	—	—	124	—	127	123	—	119	—	—	—	—	—	—	127	123	—	
C. Кут вищипання підборідка	—	70	69	75	60	—	67	—	61	70	—	63	—	—	—	—	62	62	76	71	—	
Надпереніся (1—6)	4	4	3,5	4,5	5	3	4	5	3	3	4	5	3	—	—	4	3	—	3	5	5	
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	2,5	3	3	3,5	3	—	2	3	2	4	4	4	1	—	—	3	2	—	2	4	3	
Соскоподібні виростки (1—3)	2	2,5	2	2	2,5	2	2	2,5	2	2	2,5	3	2?	—	—	—	2	2,5	2	3	2	

Таблиця 3. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з поховань на християнському могильнику давньоруської доби на Замковій Горі у Білій Церкві

Table 3. Maximum and minimum values mean characteristics of male skulls from the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

Ознака за Мартіном	N	Min	Max	M	σ
1. Поздовжній діаметр	18	174	201	188,1	7,41
8. Поперечний діаметр	17	135	151	141,5	5,53
17. Висотний діаметр b—br	12	126	144	135,6	4,41
20. Вушна висота p—br	12	107	123	113,7	4,51
5. Довжина основи черепа	10	93	110	104,2	1,83
9. Найменша ширина лоба	13	93	108	98	4,7
40. Довжина основи обличчя	11	94	121	103,9	7,62
43. Верхня ширина обличчя	12	92,5	120	106,2	7,06
45. Діаметр вилиць	9	124	142	133,7	6,33
46. Середня ширина обличчя	15	84	108	96,2	7,41
48. Верхня висота обличчя	14	62	76,5	71,2	6,33
55. Висота носа	14	42	56	52,5	2,25
54. Ширина носа	18	22	27	24,2	1,76
51. Ширина орбіти від mf	14	40	46	42,8	2,06
51a. Ширина орбіти від d	9	38	43	40	2,13
52. Висота орбіти	14	31,5	37	33,7	1,55
32. Кут профілю лоба (nasion)	8	73	83	77,7	2,99
77. Назомалярний кут	9	131	147	138,8	6,02
Zm. Зигмаксилярний кут	15	118	134	127,4	5,15
72. Загальний кут обличчя	8	81	88	83	0,41
75.1. Кут носа	5	38	56	32,8	5,78
Fc. Глибина іклової ямки	18	2	7	5,7	2
Надперенісся (1—6)	22	1	5	3,92	0,6
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	19	2	4	3,1	0,7
Соскоподібні виростки (1—3)	19	2	3	2,26	0,34
Передньо-носова ость	16	2	4	3,56	0,6
Індекс					
Черепний	15	70,1	84,8	75,9	4,9
Лицевий	8	51,1	60	54,5	3,72
Орбітний від mf	13	70,8	90,2	78,7	5,57
Носовий	13	39,3	52,3	45,7	4,04
Симотичний	11	33,6	71,7	50,37	10,8
Дакріальний	6	52,8	61,7	58,57	1,86

Внутрішньогруповий краніологічний аналіз. Розміри серії, стан збереженості матеріалу обмежує можливості внутрішньогрупового аналізу із залученням статистичних методів. Для оцінки внутрішньогрупової варіативності ознак та індексів були розраховані середньостатистичні відхилення та коефіцієнти варіацій (табл. 3), які порівнювали зі стандартними значеннями для однорідних серій (Алексеев, Дебєц 1964, с. 123—127).

За низкою ознак та індексів варіативність у нашій серії є більшою, ніж в однорідних групах. Варто відзначити підвищену варіабельність поздовжнього діаметра черепа, широтних розмірів обличчя на верхньому та середньому рівнях, діаметра вилиць, черепного показника, верхньолицьового показника, орбітного по-

казчика, кутів горизонтального профілювання обличчя, кутів випинання кісток носа. Це свідчить на користь неоднорідності серії.

Як ми вже відзначали, в середньому вияві серія відзначається яскраво означеною європеоїдністю. При внутрішньогруповому аналізі фіксуються окремі черепи з дещо послабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Ці ознаки не складаються в єдиний комплекс, що дозволив би аргументовано говорити про присутність в групі морфологічних форм з дещо послабленою європеоїдністю. Хоча для об'єктивності варто відзначити, що фіксації таких комплексів може заважати стан збереженості матеріалів.

Як ми писали вище, саме стан збереженості матеріалу не дозволив сформувати дві окремі

вибірки, а саме, з черепів більш ранньої частини могильника та поховань більш пізнього часу. Тим не менш, окремі спостереження стосовно людей похованих на ранньому та пізньому етапі існування могильника зробити можна, тим більше, що в обох групах домінують чоловічі кістяки.

Морфологічно черепи з поховань зорієнтованих по лінії захід—схід та могил зорієнтованих по осі храму близькі між собою. Все ж варто відзначити, що на тлі домінуючої доліхо-мезокранії на могильнику, три черепа, які відрізняються брахікранією, походять з поховань орієнтованих по лінії схід—захід, тобто, відносяться до більш раннього періоду існування некрополя. Вони сконцентровані у східній частині могильника, два з них походять з могил розташованих поряд та можливо належали родичам.

Черепи з високим обличчям, або тенденцією до нього, які саме і надають специфіку вибірці з Юр'єва, присутні як серед людей похованих в могилах зорієнтованих по лінії схід—захід, так і серед поховань зорієнтованих по осі храму. Це говорить на користь того, що антропологічна домінанта більш раннього могильника зберігається і серед населення похованого в межах білокам'яного храму. Але при цьому, як зазначалося, вибірка більш раннього періоду є більш неоднорідною.

За таких обставин об'єднання матеріалів з більш ранньої та більш пізньої груп в одну серію виглядає доцільним. Але варто наголосити, матеріали з більш ранніх поховань, орієнтованих по лінії схід—захід, становлять більшість, а тому саме вони визначають середні характеристики серії. Це варто пам'ятати при міжгруповому аналізі.

Міжгруповий краніологічний аналіз. Міжгруповий порівняльний аналіз проводився в декілька етапів. На першому етапі чоловіча серія з Юр'єва була розглянута у колі груп Правобережжя Середнього Дніпра.

Кількість антропологічних матеріалів давньоруської доби в цьому регіоні є більш представницькою у порівнянні з іншими територіями Київської Русі. У розпорядженні дослідників є матеріали як з сільських поселень, так і міських некрополів. Практично усі популяції давньоруської доби Середнього Подніпров'я є антропологічно неоднорідними за результатами внутрішньогрупових аналізів. Різноманітні варіанти міжгрупового аналізу, з залученням різної кількості серій, які порівнювались за різним набором ознак та індексів, також демонструють неоднорідність та різний напрямок антропологічних зв'язків. Тим не менш, серед популяцій регіону формується досить компактний блок груп, які мають близькі морфологічні характеристики та є близькими статистично. До його складу увійшли переважно сільські серії з могильників Григорівка, Бучак (Козак 2000), хутір Половецький (Зиневич 1967), Козаровичі

(Рудич 2022). До них тяжіють і окремі групи з могильників, які вважаються міськими: Княжа Гора — Родень (Алексеева 1973) та Щекавиця у Києві (Козак 2010). Для нас це важливо, бо саме на морфології мешканців села для доби середньовіччя традиційно базуються краніологічні характеристики населення регіонів. Саме на основі вибірок черепів з сільських серій були в свій час сформовані збірні групи з колишніх племінних територій слов'янського світу (Алексеева 1973). На той час це дозволило намітити краніологічну диференціацію східнослов'янського масиву давньоруської доби на міжгруповому рівні, відібрати ознаки та індекси, що лягли в основу типології східних слов'ян давньоруської доби. Цією типологією тривалий час активно користувалися антропологи. Потрібно зазначити, що типологічний підхід зараз практично не використовується при опрацюванні антропологічного матеріалу, його посунули методи багатовимірної статистики. Тим не менш, у багатьох випадках, типологічний підхід дає доволі вагомий результат. Типологія східних слов'ян будується всього на чотирьох ознаках: черепний показник, ширина обличчя, носовий індекс та кут кісток носа.

Серія з Юр'єва вкладається в східнослов'янську типологію лише частково. Групу можна спробувати віднести до мезодоліхокранного з середньошироким обличчям типу східних слов'ян з колишніх полянських територій (за типологією Т. І. Алексеева). За двома іншими типологічно утворюючими ознаками серія з Юр'єва, що має надто вузький та сильно виступаючий ніс, до цього полянського кола не потрапляє. Отже, при пошуку краніологічних аналогів юр'євцям, не варто обмежуватися лише колом місцевих сільських популяцій.

Спочатку група з Юр'єва порівнювалась з людьми, похованими на сільських могильниках Середнього Подніпров'я. Юр'ївська вибірка морфологічно вирізняється від низки сільських серій регіону (Бучак, Григорівка, хутір Половецький, Козаровичі, Миколаївський могильник) пропорціями обличчя та його деталей. Серія Юр'єва є більш вузьконосою та вузьколицею за верхньолицевим показником. Певні морфологічні паралелі в даному регіоні для юр'євців фіксуються хіба що з вибіркою черепів могильника Лука (Рудич 2016а; 2016b). Хоча у зв'язку з цим виникає питання: наскільки люди з останнього є типовими представниками саме сільського населення даного регіону. Могильник Лука розташований недалеко від Білгорода (Білгородки), яка також входила до низки форпостів Київської землі. Морфологічно та статистично населення Луки є неоднорідним, але в середньому вияві воно ближче до вихідців з салтово-маяцького культурного кола (аланської її частини), а особливо до аланів Кавказу римської доби, аніж до слов'янських сільських популяцій Середнього Подніпров'я

(Рудич 2016а). Можливо люди, поховані на могильнику Лука мали коріння в іноетнічних групах.

Віднайти морфологічні аналогії для юр'євців важко також серед мешканців міст Правобережжя Середнього Дніпра. Хоча існують літописні згадки про тимчасове переселення мешканців з Юр'єва до Витачіва (Літопис... 1989, с. 138), середні характеристики чоловічого населення обох цих міст істотно різняться. Вирізняють серію Юр'єва від усіх міських серій регіону саме пропорції обличчя та його деталі.

Другим етапом дослідження став розгляд серії з Юр'єва в більш широкому колі східних слов'ян X—XIII ст. До міжгрупового порівняльного аналізу (в різних його варіантах) були залучені спочатку серії з території України, а надалі групи з інших регіонів Київської Русі. На цьому етапі міжгрупового аналізу використовувався пакет статистичних програм Systat. Було зроблено статистичний аналіз серії з могильника у Юр'єві, з урахуванням розширеного кола ознак (лінійних вимірів, індексів, з залученням кутів профілювання обличчя та кутів кісток носа). Цей аналіз продемонстрував найбільшу з усіх давньоруських серій, морфологічну та статистичну подібність серії Юр'єва до досить територіально далекої вибірки з Василіва на Дністрі (Великанова 1975).

Важливо відзначити, що як юр'євська, так василівська серії географічно представляють південний кордон східнослов'янського світу. При порівняльному міжгруповому статистичному краніологічному аналізі обидві групи локалізуються на краю масиву слов'янських груп України, а також на краю слов'янських серій Східної Європи. Як правило, знаходження серії на кордоні етнічного або культурного масиву може свідчити про те, що у її складі присутні іноетнічні домішки, або вона взагалі сформувалася на іноетнічному субстраті. В принципі, на певні морфологічні аналогії юр'євцям за межами слов'янського масиву вказував ще типологічний підхід.

Потрібно сказати декілька слів про статистично найближчу юр'євцям вибірку з Василіва на Дністрі. Серія з Василіва є напрочуд цікавою, вона походить з кам'яних саркофагів білокам'яного християнського храму, датованого XII ст. (Тимошук 1986, с. 339—340). Антропологічний матеріал з цієї поховальної пам'ятки опрацьовувала М. С. Великанова. Серед кістяків, що знаходилися в храмі переважали чоловічі, що так само, як і у випадку з могильником у Юр'єві, могло відбивати особливості могильника або демографічну ситуацію не стільки в місті, скільки в окремій групі його населення. Кількість чоловічих черепів дозволили М. С. Великановій сформувати краніологічну серію. Дослідниця відзначила, що пропорції обличчя, головним чином верхньолицевий показник вибірки, не є типовим

для східнослов'янського масиву, тож спробувала пошукати йому аналогії на більш західних територіях. Напрямок пошуків певною мірою обумовило те, що поряд з храмом були знайдені рештки саркофагу зі знаками Рюриковичів на ньому. Було висловлено припущення, що саркофаг, у якому було поховано когось з Рюриковичів, було пізніше винесено з храму (Билецкий 2006; Півоваров 2020). Як добре відомо за писемними джерелами, Рюриковичі мали складну систему шлюбних зв'язків, в тому числі і з представниками різних етнічних груп Європи. Колізія, що в саркофагах храму домінують люди, пов'язані з родиною Рюриковичів або представники їх почту, які могли бути вихідцями з інших територій та етнічних груп, була напрочуд цікава для перевірки. М. С. Великанова, яка попередньо працювала з матеріалом із могильників черняхівської культури Молдови, була добре ознайомлена з європейськими серіями як доби середньовіччя, так і більш раннього часу. На великому за обсягом матеріалі нею були виділені низка показників, які досить добре диференціювали германців, східних, західних та південних слов'ян (Великанова 1975, с. 101). При роботі з матеріалом з Василіва це стало дослідницью у пригоді. Василівська вибірка явно не вкладалася за орбітним та висотним показниками в розмах варіацій германців. Дещо краще ці індекси вписувалися в розмах варіацій західних слов'ян. (Великанова 1975, с. 110). Антропологічні паралелі між Василівом та більш західними серіями, які тоді відзначила дослідниця, є цікавою темою, але ми звернемося до неї пізніше. На даному етапі для нас цікавіше те, що М. С. Великанова в пошуках антропологічних аналогів василівцям була змушена вийти за рамки східнослов'янського масиву, хоча сконцентрувала свою увагу лише на територіально більш західних серіях.

Підсумовуючи даний етап аналізу варто відзначити, що групи з Юр'єва та Василіва, які виявляються морфологічно близькими, характеризуються на тлі східнослов'янських серій відносно вузькими за показником обличчям (за рахунок його висоти), різкішим горизонтальним профілюванням обличчя, вузькими носами, що різко виступають. Це змушує нас розширити коло порівняльного матеріалу.

Східний вектор. В межах Східної Європи в хронологічно близький час найближчі аналогії морфологічному комплексу ознак, який характеризує вибірку з Юр'єва, знаходимо в серіях Північного Кавказу (Алексеев 1974). Це стосується спільнот носіїв аланської культури Північного Кавказу, до яких в публікаціях застосовують найменування алани (Дебец 1948; Алексеев 1964; 1974; Герасимова 1986; 1994). На території України аналогії синхронним аланським групам Північного Кавказу має частина населення салтово-маяцької спільно-

ти. Доліхомезокранний, середньошироколиций, з різким горизонтальним профілюванням та сильно виступаючим носом тип, який представляє катакомбні могильники верхів'їв Дона та Сіверського Дінця, (Алексеев 1962; Кондукторова, Сегеда 1987; 1990).

При опрацюванні краніологічного матеріалу було проведено декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу.

Зрозуміло, що картина за результатами статистичного аналізу може істотно коригуватися залежно від серій, які до нього залучено. Поряд з слов'янськими групами Придніпров'я нами було використано виключно серії салтово-маяцької культури України, в тому числі і ті, в яких бачать саме аланську складову культури, а також групи печенігів, половців, вибірки пов'язані з кочовим та осілим населенням Нижнього Дніпра доби середньовіччя. За таких умов, серія з могильника Юр'єв виявляються максимально близькою саме до груп з могильників Салтів та Дмитрівський. Подібний варіант аналізу міститься в роботі Т. О. Рудич (2019).

Антропологи, між тим, мають у своєму розпорядженні серії як римського часу, так і доби середньовіччя з досить різних територій, які пов'язують з аланським світом. Включення до статистичного аналізу радніших аланських серій (з III—V ст.) добре демонструє істотне різноманіття аланського загалу, але також дуже чітко розмежовує цей загал із східнослов'янським антропологічним масивом. Тут варто відзначити, ще одна середньодніпровська серія з могильника Лука демонструє близькість до аланських серій, але більшою мірою до вибірок III—V ст. Північного Кавказу. На відміну від неї, група з Юр'єва опинилась в колі середньовічних аланів Північного Кавказу та тяжіє до збірної групи з середньовічної Черкесії.

Для ілюстрації, щоб не перевантажувати текст численними варіантами статистичного аналізу, ми відібрали один, але досить показовий.

До варіанту факторного аналізу увійшли серії давньоруської доби з території Правобережної України та аланські групи доби середньовіччя.

До порівняльного аналізу було залучено серії з Середнього Подніпров'я: Бучак, Григорівка (Козак 2000, Козак 2006), Козаровичі (Рудич 2020, с. 78—92), Миколаївський могильник, хутір Половецький (Зиневич 1967), Яблунівка (Орлов, Моця, Покас 1985), Монастирок (Покас 1988), Княжа Гора, Витаців (Алексеева 1973), Лука (Рудич 2016а; 2016b), Київ 1 (об'єднана серія X—XIII ст.: Алексеева 1973), Київ 2 («місто Ярослава»: Рудич 2005), Київ 3 «місто Володимира»: Козак 2010), Київ 4 (Щекавиця: Козак 2010); Київ 5 (збірна серія Подолу: Рудич, Козак 2021). З пам'яток правобережних

земель: Галич (Рудич 2011), Зеленче (Рудич 2015, с. 99—108), Возвягель (Рудич 2003), Василів, Бранешти (Великанова 1975), Жванець (Долженко 2020).

Аланський світ в даному варіанті аналізу представляли серії салтівсько-маяцької культури з Салтівського (Алексеев 1962), Дмитрівського (Кондукторова, Сегеда 1990) могильників, а також серії п'яти аланських груп, що репрезентують Північний Кавказ: Гамівської Балки в Краснодарському краї (Герасимова 1994, Алексеев 1974); Мощевої балки VIII—IX ст. у Карачаєво-Черкесії (Герасимова 1986); Дуба-Юрта IX—X ст. у Чечні (Дебец 1948; Алексеев 1964); Змієвська балка X—XII ст. в Північній Осетії (Алексеев 1974); збірна серія з Черкесії, в якій домінують матеріали Адюха VII—XII ст. (Алексеев, Гохман 1984).

Серії порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: черепний індекс, висота черепа, ширина лоба, висота обличчя, ширина обличчя, носовий індекс, орбітний індекс, назомальярний та зігомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором: висота черепа, ширина лоба, діаметр вилиць (додатні), черепний індекс, орбітний індекс (від'ємні). Вони розділяють 26,4 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе висота обличчя, а від'ємні — назомальярний кут, зігомаксиллярний кут, носовий індекс. Вони розділяють 22,3 % сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а всі групи було вписано у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями на них (рис. 1).

У просторі двох факторів поліморфізму досить чітко розмежовуються слов'янський та аланський масиви. Серія з Юр'єва розташовуються в тій частині факторного поля, де концентруються групи з меншим черепним індексом, більшою висотою та шириною обличчя, яке різкіше профільоване в горизонтальній площині та вужчим носом. Серія з Юр'єва опиняється в оточенні низки аланських груп Північного Кавказу.

На даному етапі аналізу для нас важливо підкреслити, що серія з Юр'єва істотно дистанціюється від сільської серії з Середнього Подніпров'я, а також практично від усіх груп давньоруських міст регіону. Єдиною серією давньоруської доби статистично близькою до вибірки з Юр'єва виявляється група з Василюва на Дністрі. Підкреслюємо, що остання також дистанціюється від основного слов'янського масиву та опиняється в колі аланських могильників саме Північного Кавказу.

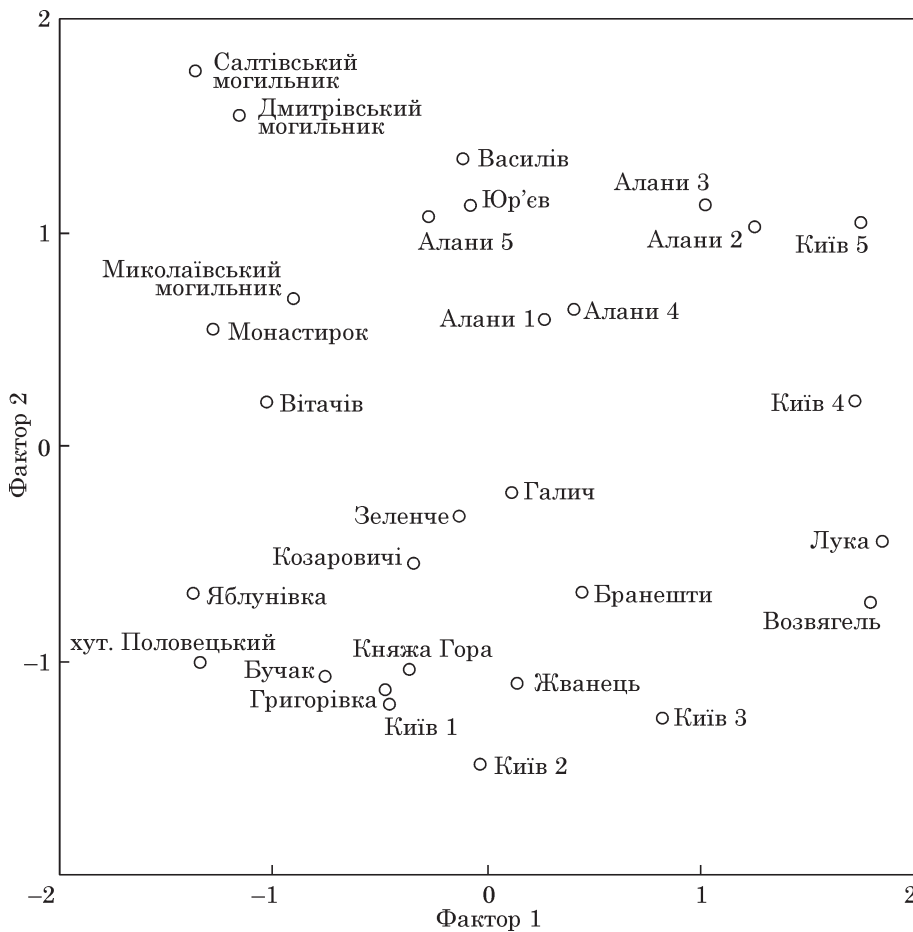

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічої серії з Білої Церкви в колі хронологічно та територіально близьких груп

Fig. 1. The results of the factor analysis of the male series from Bila Tserkva in the circle of chronologically and geographically close groups

В варіанті аналізу, який ми відібрали для ілюстрації статті, досить чітко видно, що населення з Юр'єва статистично ближче саме до серій пов'язаних з аланськими групами Північного Кавказу, особливо до збірної серії з середньовічної Черкесії.

Західний вектор. В наведеному вищі варіанті аналізу були залучені виключно групи з частини території Східної Європи. Але західний вектор антропологічних зв'язків також варто перевірити, хоча б з огляду на антропологічні паралелі між статистично близькою до Юр'єва вибіркою з Василіва та населенням окремих районів Західної та Південної Європи, які знаходили наші попередники (Великанова 1975, с. 110).

При залученні до аналізу матеріалів по краніології західних та південних слов'ян виникають проблеми в зв'язку із розбіжністю в методиках досліджень, західні серії публікуються без інформації стосовно горизонтального профілювання обличчя та кута носа. Останні ознаки напроцуд важливі для опрацювання матеріалів саме з території Східної Європи, де мали місце впливи окремих степових груп з ослабленими європеїдними ознаками, що пов'язано з монголоїдними впливами.

У зв'язку з відсутністю інформації про профілювання обличчя у західних краніологічних серіях, ми були змушені вдатися до міжгрупо-

вого аналізу з залученням меншої кількості ознак.

У цьому варіанті аналізу серії порівнювалися за такими ознаками: висота черепа, ширина лоба, висота та ширина обличчя, черепний індекс, орбітний індекс, носовий індекс.

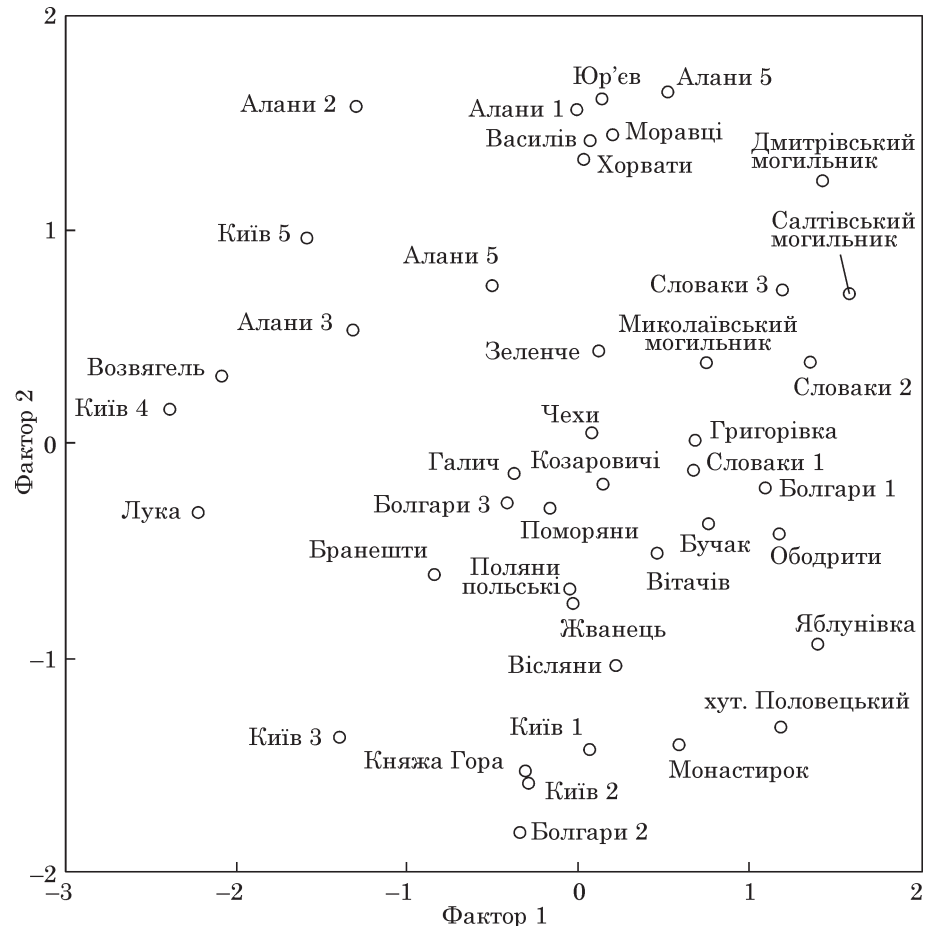
У цей варіант аналізу окрім східнослов'янських та аланських серій, які фігурували у попередньому аналізі (рис. 1), були залучені також хронологічно близькі групи західних та південних слов'ян.

Західних слов'ян у цьому варіанті аналізу представляють збірні серії полян польських, віслян, ободритів, помор'ян, чехів, три збірні серії словаків, збірна серія моравців (Алексеева 1973). Південні слов'яни представлені, на жаль, меншою кількістю серій. Це збірна група хорватів та три групи болгар (північної, центральної та південної Болгарії) (Алексеева 1973). Зазначимо, що збірні серії, дані в роботах Т. І. Алексеевої, сформовані за допомогою археолога В. В. Седова.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші додатні навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором: черепний та орбітний індекси, а від'ємні — висота черепа, ширина лоба, ширина обличчя. Вони розділяють 31,2 % сукупності. За другим фактором найбільші

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічої серії з Білої Церкви в колі хронологічно та територіальних груп Центральної, Південної, Східної Європи

Fig. 2. The results of the factor analysis of the male series from Bila Tserkva in the circle of geographically and chronologically close groups of Central, Southern, Eastern Europe

додатні навантаження несе висота обличчя, а від'ємні — носовий індекс. Вони розділяють 22,4 % сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а вони були вписані у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями (рис. 2).

Відсутність інформації стосовно профілювання обличчя дається взнаки при аналізі та дещо нівелює картину в середині слов'янського антропологічного загалу. Тим не менш, слов'янський та аланський антропологічні світи навіть при такому малому наборі ознак чітко диференціюються. Диференціюються вони за ознаками, які несуть навантаження за другим фактором: висотою обличчя та шириною носа.

Аланські групи розташовуються у верхній половині факторного поля, для них характерне більш високе обличчя та вужчі носи. Серії з Юр'єва та Василюва також локалізуються в верхній частині факторного поля, де сконцентровані аланські серії. В цій же частині поля, відірвавшись від головного слов'янського масиву, розташовані також дві збірні слов'янські групи, а саме хорватів та моравців.

Обговорення результатів міжгрупового аналізу. Група з Юр'єва за результатами різних варіантів статистичного аналізу дистанціюється від середньодніпровського антро-

пологічного загалу давньоруської доби. Те, що в змішаній групі з Юр'єва може домінувати аланський компонент, який саме і забезпечує статистичну подібність з серіями Північного Кавказу, цілком може вписуватися в історичні реалії.

Алани тривалий час були присутні на значних обшарах не тільки Північного Кавказу, але й Північного Причорномор'я, причому на досить значних територіях. Про це свідчать писемні джерела, археологічні матеріали (Алемань 2003; Ковалевская 1981, с. 224—229; 1984; Плетнева 1981, с. 62—75; Бубенок 1997; 2001; 2004). Певну інформацію несе і топоніміка, хоча це джерело не завжди чітко датується. Назва Яський брід (Торг) фіксується у списку «градів всіх руських дальніх та ближніх», який вміщений у Воскресенському літописі, але це джерело датується XIV ст. (Крип'якевич 1999, с. 55).

Алани (яси) часто згадуються на сторінках давньоруських літописів (Літопис... 1989, с. 38, 176, 177, 198, 313, 314, 316, 321, 330, 362). На окремих відрізках історії можна говорити про протистояння аланських груп зі слов'янами. Перші згадки про ясів пов'язані з військовими діями проти них Святослава у 965 р. (Літопис... 1989, с. 38). В XI ст. Тмутараканське давньоруське князівство знаходилося на Таманському півострові поблизу земель західнокавказьких

аланів-ясів. Надалі руські князі та алани часто виступали в якості союзників при боротьбі з половцями, в низці випадків ці союзи закріплювалися шлюбами. У 1116 р. алано-руський союз був скріплений шлюбом Ярополка Володимировича з аланкою. Зафіксовані шлюби з аланками як у суздальських Мономаховичів, так і в Ольговичів. Яси також згадуються на службі в руських князів (Войнович 2000, с. 385; Бубенок 1997, с. 114—126).

У зв'язку з Юр'євом нам цікавий такий сюжет. Новгородський літопис вказує, що «Ярослав ходив на ясів та взяв їх» (ПСРЛ 1848, с. 116). Більш розширену інформацію наводить В. М. Татищев, який оперував джерелами, які на сьогодні не збереглися. Він пише: «Ярослав поселив ясів на р. Рось, де незадовго до цього були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'єв. Саме таким шляхом Русь постійно намагалася забезпечити свої південні кордони від набігів кочовиків» (Татищев 1963, с. 350).

З міграціями північнокавказького населення на Правобережжя Дніпра археологи пов'язували курганний могильник XI—XII ст. біля с. Яблунівка на Росі (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 55—56). На цьому могильнику вони знаходили окремі археологічні паралелі з Змієвським катакомбним могильником на Кавказі. Базуючись саме на археологічних знахідках, дослідники вважають за можливе говорити про контакти слов'ян в зоні Поросся з алано-яськими (Моця 2000, с. 502).

У нашому випадку морфологічно та статистично близьким до аланського кола виявляється група людей, що була похована за християнською традицією біля кам'яного храму на Замковій горі у Юр'єві, а частково і у ньому. В якості кого ці люди могли бути присутні у місті та поховані в досить престижному місці? Слушною виглядає думка, яку озвучив ще В. М. Татищев, що вони були тут потрібні для оборони південних кордонів Київської Землі. У нашому випадку це стосується захисту пороської оборонної лінії.

Алани були доброю легкою кіннотою і в цій ролі їх цінували на просторах Євразії багато володарів, починаючи від візантійських імператорів і до Чингізидів (Бубенок 2004). В цій якості вони могли бути особливо корисні на межі давньоруської держави та Степу. Висловлювалися також думки, що алани мали досвід контролю над торговельними шляхами та бродами в регіоні Кавказу (Бубенок 1997).

У цьому випадку було б цікаво проаналізувати кістки на наявність комплексу вершника. П. М. Покас при попередньому огляді в полі та подальшій роботі з колекцією зафіксував наявність травм на кістках, причому досить значний відсоток (до 30 %). Він зафіксував їх у 6 з 19 придатних для дослідження кістяках (13, 18, 23, 30, 32). На сьогодні, базуючись на характері травм, можна було б спробувати вирішити пи-

тання про можливі уподобання похованих при виборі військової спеціалізації. Так, на кордоні з степом вершники були б доречні, але можливі і інші спеціалізації. На жаль, більшість остеологічного матеріалу з Юр'єва була або у поганому стані, або досліджувалася в полі та була перепохована.

Алани (принаймні значна їх частина) прийняли християнство раніше, ніж була хрещена Русь. Це певною мірою диктувало відношення до них як руських князів, так і візантійських імператорів. Остання згадка про аланського єпископа із Трапезунда датується XV ст. Принаймні частина аланів дотримувалися візантійського обряду (Бубенок 2001, с. 15—36; 2004).

Тобто, від більшості кочових груп степу, які вважаються тюркомовними, ясів відділяла як мова (бо алани належали до іраномовних народів), так і віра, бо принаймні частина їх були християнами. На кордоні з тюркомовним та язичким світом степу на службі в християнських правителів саме такі воїни були напрочуд доречні.

Юр'єв та Василів (на Дністрі) були в певний час форпостами, в одному випадку Київської, а в іншому випадку Теребовлянської Землі. Окрім того, Юр'єв був єпископським центром, а стосовно Васи́ліва, то існує припущення, що він був церковно утворюючим центром. Хоча згадки про присутність у ньому єпископської кафедри не збереглися, але наявність у ньому кам'яного християнського храму наводить на такі роздуми (Пивоваров 2020, с. 66).

Поширена думка, що церква святого Георгія в Юр'єві була висвячена на честь небесного покровителя Ярослава Мудрого (Орлов, Моця, Покас 1985). Можливо існував також і певний розрахунок, що образ святого Юрія-Вершника буде імпонувати степовикам, як християнам, так і тим, яких розраховували повернути до християнства у майбутньому.

У наукових статтях байки переповідати не прийнято, але у цьому випадку зробимо виключення для старої оповідки. Свого часу в царській Росії для нагородження солдат-мусульман Георгієвська медаль була відчеканена без зображення святого Георгія. Якось таку нагороду вручили групі солдат із Кавказу, — представникам народу, який не дуже давно прийняв мусульманство й ідеї та традиції останнього ще не укорінилися в їх свідомості. Нагороджені були дещо розчаровані дизайном медалі, прозвучала фраза: «З джигітом хочемо».

Алани-християни, окрім всього іншого, могли виступати прикладом для представників кочових груп, які були язичниками, що можна бути гарними воїнами, чудовими вершниками, але при цьому й християнами.

Декілька слів стосовно західного вектору статистичних зв'язків групи з Юр'єва та Васи́ліва (на Дністрі). Статистичний аналіз продемонстрував, що хронологічно близькі їм збір-

ні групи хорватів та моравців, відділяються від основного масиву слов'янських серій та опиняються серед аланського масиву. Це може віддзеркалювати те, що формування хорватського та частини моравського масивів проходило за участі іранського компоненту, який походив з степів Північного Причорномор'я. Цю тему піднімали археологи та лінгвісти. Останні у зв'язку з існування у хорватів, сербів та у верхньолужицькому діалекті фрикативної «г», що на думку В. І. Абаєва було наслідком прямих тривалих контактів з іраномовним населенням. Племянну назву хорватів також намагаються пов'язати з іранськими мовами (Седов 1979, с. 661; 2005). Фізичний тип людини змінюється у часі дуже повільно, тому, якщо контакти цих слов'янських груп з іранцями проходили в першій половині I тис. н. е., то на час X—XIII ст. іранська компонента цілком могла добре читатися у морфології, особливо якщо вона була домінуюча. Саме це може забезпечити таку статистичну картину, яка відбиває антропологічні контакти між іраномовними та окремими слов'янськими групами.

Надалі цю картину може зробити більш чіткою, або, навпаки, більш складною, результати генетичного аналізу.

Антропологічні матеріали з Юр'єва дають багато інформації, але й ставлять багато запитань. В межах Київської землі фіксується досить суттєва кількість могильників, на яких поховані люди, що не були пов'язані генетично з місцевими сільськими мешканцями. Літопис згадує про переміщення сюди вихідців з західнослов'янських територій, а також населення з інших східнослов'янських земель (Літопис... 1989, с. 89). Прикладом такого переміщення є відкритий нещодавно балтійський могильник в Поросі (Івакін, Баранов, Дяченко 2022). Частина людей тут була похована зі зброєю. Балтська присутність антропологічно фіксується в Києві (Рудич 2014, с. 135). Варяги постійно фігурують в давньоруських літописах у зв'язку з їх присутністю в Середньому Подніпров'ї. Фізична присутність аланів проявляється в Юр'єві.

Така строкатість населення може висвітлювати нестачу демографічного потенціалу саме корінного населення регіону для реалізації планів представників правлячої династії, бажання використати для оборони кордонів професіоналів, але можливо вона була наслідком певної недовіри, яка могла існувати між окремими представниками династії Рюриковичів та місцевим населенням.

Висновки. Антропологічний матеріал з поховань на християнському могильнику давньоруської доби на Замковій горі у Білій Церкві, ще раз свідчить про строкатість міського населення Середнього Подніпров'я. Чоловіча група з Юр'єва є антропологічно неоднорідною, але в ній чітко виокремлюється домінанта,

що фіксується як в ранній, так і в більш пізній вибірці черепів з могильників. При цьому більшою неоднорідністю характеризується вибірка з ранніх поховань.

Від серій Середнього Подніпров'я, які представляють вибірки сільського населення регіону та розглядаються в якості представників автохтонного населення, група з Юр'єва морфологічно та статистично відрізняється істотно. Це фіксується і при порівнянні з матеріалами з інших міських могильників регіону.

З серій давньоруської доби з території розселення східних слов'ян до вибірки з Юр'єва близькою морфологічно та статистично виявляється група з поховань у Василіві (на Дністрі). При розширенні кола порівняльного матеріалу серія з Юр'єва морфологічно та статистично виявляється близькою до низки аланських груп Кавказу доби середньовіччя, особливо близькою їй виявляється серія з Черкесії.

Можливо у випадку з вибіркою з Юр'єва, ми маємо справу з групою аланів, що була за часів Ярослава Мудрого виведена на цю територію та могла знаходитися на службі в київських князів. Алани як гарні воїни були цілком доречні на кордоні з степовим світом для захисту Пороської оборонної лінії. Серія з Юр'єва є змішаною, але населення, яке має антропологічні аналогії з Кавказу присутні як в похованнях раннього, так і пізнього періоду існування могильника. Частина аланів прийняла християнство раніше, ніж була хрещена Русь. Надалі вони дотримувалися візантійського обряду, тож поховання аланів на християнському могильнику біля та в середині християнського храму цілком можливе.

Треба відзначити, що матеріали з одного поховального об'єкту навряд репрезентують усе населення давньоруської доби з Юр'єва. Наприклад, у Києві цього періоду вибірки з різних могильників міста демонструють різний напрямок антропологічних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. 1962. Антропология Салтвского могильника. *Материали з антропології України*, 2, с. 48-67.
- Алексеев, В. П. 1964. Краниологические типы средневекового населения Северного Кавказа. В: Нестурх, М. Ф. (ред.). *Современная антропология*. Москва: МГУ, 208-217.
- Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П. 1974. *Происхождение народов Кавказа (краниологическое исследование)*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: МГУ.

- Алемань, А. 2003. *Аланы в древних и средневековых письменных источниках*. Москва: Менеджер.
- Билецкий, С. В. 2006. Кто погребен в Василевском саркофаге. В: Кашкин, А. В. (ред.). *Археология Верхнего Поволжья (к 80-летию К. И. Костомарова)*. Москва: ИА РАН, с.68-91.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бровники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Бубенок, О. 2001. *Поширення християнство серед аланів Північного Причорномор'я*. *Східний світ*, 1, с. 15-36.
- Бубенок, О. Б. 2004. *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.)*. Киев: Істина.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Войнович, Л. 2000. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Герасимова, М. М. 1986. Краниология могильника Мошечая Балка. *Археологические открытия на новостройках*, 1, с. 204-213.
- Герасимова, М. М. 1994. Палеоантропология Северной Осетии в связи с проблемой происхождения осетин. *Этнографическое обозрение*, 3, с. 51-62.
- Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая: новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. В: Потехіна, І. Д. (ред.). *Історична антропология та біоархеология України*, 1, с. 49-84.
- Долженко, Ю. В. 2020. Могильник XII—XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 31 (70), 1, с. 134-143.
- Дяченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиць. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 151-166.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.
- Івакін, В., Баранов, В., Дяченко, Д. 2022. Середньовічні старожитності балтів у Пороссі. В: Гершкович, Я., Гречко, Д. (ред.). *Археологія України за роки незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 349-354.
- Ковалевская, В. Б. 1981. Северный Кавказ в X—XIII вв. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. *Археология СССР*. Москва: Наука, с.224-225.
- Ковалевская, В. Б. 1984. *Кавказ и аланы*. Москва: Наука.
- Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему*. *Антропология*, 2. Москва: Новый сад, с.243-260.
- Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григорова*. Киев: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.
- Кондукторова, Т. С., Сегеда, С. П. 1987. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей из Маяцкого VIII—IX вв. н. э. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69-82.
- Кондукторова, Т. С., Сегеда, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей Салтово-Маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 84, с. 94-105.
- Крип'якевич, І. 1999. *Галицько-Волинське князівство*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Літопис... 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Переклав Махновець, Л. Київ: Дніпро.
- Моця, О. П. 2000. Етнічний склад населення давньоруських земель. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3. Київ: Поліграфкнига, с. 497-505.
- Моця, О. П., Покас, П. М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення. *Археологія*, 2, с. 62-72.
- Орлов, Р. С. Юрьев, В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 334-337.
- Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1981. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/27.
- Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1982. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/8.
- Орлов, Р. С., Моця, М. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30-62.
- Пивоваров, С. 2000. *Літописний Василів у Середньому Подністров'ї*. Київ: Фенікс.
- Плетнева, С. А. 1981. Салтово-Маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. *Археология СССР*. Москва: Наука, с. 62-75.
- Покас, П. М. 1988. Антропологическая характеристика погребенных. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка, с. 136-138.
- ПСРЛ 1848. *Полное собрание Русских летописей*. IV: Новгородская летопись. Санкт-Петербург: Э. Праг.
- Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*, 5—6, с. 202-214.
- Рудич, Т. О. 2005. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с. 420-424.
- Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологии*, 19, с. 182-200.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.
- Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.
- Рудич, Т. О. 2016а. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42-52.
- Рудич, Т. О. 2016b. Антропологічна колекція з могильника Лука, фондів ІА НАН України. *Археологія і давня історія України*, 1 (16), с. 150-160.
- Рудич, Т. О. 2019. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропології. *Археологія*, 4, с. 39-47.

Рудич, Т. О. 2020. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичи. В: Потехіна, І. Д. (ред.). *Історична антропологія та біоархеологія України*. 2: Від трипілья до козаччини. Київ: ІА НАН України, с. 78-91.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63-79.

Седов, В. В. 1979. *Происхождение и ранняя история славян*. Москва: Наука.

Седов, В. В. 2005. *Славяне. Древнерусская народность*. Москва: Знак.

Татищев, В. Н. 1963. *История Российской*. Москва; Ленинград: Наука.

Тимошук, Б. А. 1986. Васильев, В. Артеменко, И. И. (ред.) *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 339-340.

Толочко, П. П. 1986. Давньоруське місто. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3. Київ: Поліграфкнига, с. 410-417.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

REFERENCES

Aleksieiev, V. P. 1962. Antropolohiia Saltivskoho mohyl'nyka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 2, s.48-67.

Alekseev, V. P. 1964. Kraniologicheskie tipy srednevekovogo naseleniia Severnogo Kavkaza. In: Nesturkh, M.F. (red.). *Sovremennaiia antropologiia*. Moskva: MGU, 208-217.

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovani*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P. 1974. *Proiskhozhdeniie narodov Kavkaza (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Gokhman, I. I. 1984. *Antropologiia aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debecz, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovani*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: MGU.

Aleman', A. 2003. *Alany v drevnikh i srednevekovykh pismennykh istochnikakh*. Moskva: Menedzher.

Biletskii, S. V. 2006. Kto pogreben v Vasilevskom sarkofage. In: Kaskin, A. V. (red.) *Arkheologiia Verkhnego Povolzhia (k 80-letiiu K. I. Kostomarov)*. Moskva: IF RAN, s.68-91.

Bubenok, O. B., 1997. *Iasy i brodniki v stepiakh Vostochnoi Evropy* (VI — nachalo XIII vv.). Kiev: Logos.

Bubenok, O. 2001. Poshyrennia khrystianstvo sered alaniv Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Skhidnyi svit*, 1, s. 15-36.

Bubenok, O. B. 2004. *Alany-asy v Zolotoi Orde (XIII—XV vv.)*. Kiev: Istina.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ia*. Moskva: Nauka.

Voinovych, L. 2000. *Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX — pochatok XVI st.)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Gerasimova, M. M. 1986. Kraniologiia mogilnika Moshchevaia Balka. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroiakh*, 1, s. 204-213.

Gerasimova, M. M. 1994. Paleoantropologiia Severnoi Osetii v sviazi problemoi proiskhozhdeniia osetin. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, s. 51-62.

Gerasimova, M. M., Rud, N. M., Iablonskii, L. T. 1987. *Antropologiia antichnogo i srednevekovogo nasel'niia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja: novaya seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichni sklad davnoruskoho Chernihova. In: Potiekhina, I. D. (red.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 49-84.

Dolzhenko, Yu. V. 2020. Mohyl'nyk XII—XIII st. Zhvanets na Dnistri za danymy kraniolohii. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 31 (70), 1, s. 134-143.

Diachenko, V. D. 1993. Antropologichnyi sklad Kyiva i yoho okolytsi. In: Tolochko, P. P. (red.). *Starodavnyi Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-166.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Ivakin, V., Baranov, V., Diachenko, D. 2022. Serednovichni starozhytnosti baltiv u Porossi. In: Hershnovych, Ya., Hrechko, D. (red.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 349-354.

Kovalevskaia, V. B. 1981. Severnyi Kavkaz v X—XIII vv. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia. Arkheologiia SSR*. Moskva: Nauka, s. 224-225.

Kovalevskaia, V. B. 1984. *Kavkaz i alany*. Moskva: Nauka.

Kozak, A. D. 2000. Novye materialy iz srednevekovykh slavyanskikh mogilnikov Podneprovya (Grigorovka, Buchak). In: Alekseeva, T. I. (red.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoyashemu. Antropologiya*. 2. Moskva: Staryi Sad, s.243-260.

Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenij u s. Grigorovka*. Kyiv: Akadempriodyka.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1987. Kraniologicheskaiia i odontologicheskaiia kharakteristika liudei iz Maiatskogo VIII—IX vv. n. e. *Voprosy antropologii*, 78, s. 69-82.

Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniologicheskaiia i odontologicheskaiia kharakteristika liudei Saltovo-Maiatskoi kultury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 84, s. 94-105.

Kryp'iakevych, I. 1999. *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Litopys... 1989. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom*. Translation Makhnovets, L. Kyiv: Dnipro.

Motsia, O. P. 2000. Etnichni sklad naselennia davnoruskikh zemel. In: Tolochko, P. P. (red.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 497-505.

Motsia, O. P., Pokas, P. M. Yablunivski kurhany: khronolohiia ta etnichna prynalezhnist naselennia. *Arkheolohiia*, 2, s. 62-72.

Orlov, R. S. Iurev. In: Artemenko, I. I. (red.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 334-337.

Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1981. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/27.

Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1982. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/8.

Orlov, R. S., Moczya, M. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Yureva na Rosi i ego okrestnostej. In: Tolochko, P. P. (red.). *Zemli Yuzhnoj Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-62.

Pyvovarov, S. 2000. *Litopysnyi Vasyliu u Serednomu Podnistrov'i*. Kyiv: Feniks.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-Maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia. Arkheologiia SSR*. Moskva: Nauka, s. 62-75.

Pokas, P. M. 1988. Antropologicheskaya kharakteristika pogrebeni. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, A. V. *Slavyanskie pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-138.

PSRL 1848. *Polnoe sobranie Russkykh letopyssei*. IV: Novgorodskaiia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Rudych, T. O. 2003. Antropolohichni sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X—XIII st. (pravyi bereh Dni-pri). *Vita antiqa*, 5—6, s. 202-214.

Rudych, T. O. 2005. Antropolohichni materialy z rozkopok mohyl'nyka davnoruskoi doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 420-424.

Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichni sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby (za materialamy mohyl'nyka na okolytsi m. Pereiaslava-Khmeln-ytskoho). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 96-103.

Rudych, T.A. 2011. K voprosu ob antropoloicheskoy sostave naseleniya drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, s. 182-200.

Rudych, T.O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I—II tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2015. Antropologichnyi material z davnorusskoho mohyl'nyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2016a. Antropologichnyi material z mohyl'nyka davn'orus'koyi doby Luka (Kuchar). *Arkheolohiia*, 1, s. 42-52.

Rudych, T. O. 2016b. Antropologichna kolektsiia z mohyl'nyka Luka, fondiv IA NAN Ukrainy. *Arkheolohiia i davnya istoriia Ukrainy*, 1 (16), s. 150-160.

Rudych, T.O. 2019. Kochova skladova naselennia Serednoho Podniprov'ia (Pravoberezhzhia) davn'orus'koyi doby za materialamy antropologii. *Arkheolohiia*, 4, s. 39-47.

Rudych, T. O. 2020. Antropologichnyi material iz rozkopok mohyl'nyka davnorusskoi doby bilia s. Kozarovychy. In: Potiekhina, I. D. (red.). *Istoriichna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*. 2: Vid trypillia do kozachchyny. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 78-91.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennia kyyivs'koho Podolu davn'orus'koyi doby. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-79.

Sedov, V. V. 1979. *Proiskhozhdenie i ranniia istoriia slavian*. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 2005. *Slaviane. Drevnerusskaia narodnost*. Moskva: Znack.

Tatishchev, V. N. 1963. *Istoriia Rossiiskaia*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Timoshchuk, B. A. 1986. Vasilev. In: Artemenko, I. I. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 339-340.

Tolochko, P. P. Davn'orus'ke misto. In: Tolochko, P. P. (red.). *Davnya istoriia Ukrainy*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 410-417.

Martin R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

P. Pokas, T. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM THE EXCAVATIONS OF THE OLD RUS BURIAL GROUND IN YURIEV

In 1981—1983 the expedition of the Institute of archaeology of the National academy of sciences led by R. S. Orlov excavated on Zamkovaya Gora in the center of the modern city of Bila Tserkva, where a number of researchers localized the Old Rus Yuryev. In the north-eastern part of Zamkovaya Gora, the foundations of a stone Old Rus temple and an Old Rus Christian cemetery were discovered. The burial ground on Zamkovaya Gora dates back to the 11th — early 13th centuries although we can suppose two different stages of its existence.

Anthropological material from burials in the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva once again shows the heterogeneity of

the urban population of the Middle Dnipro. The male group from Yuryev is anthropologically heterogeneous but it clearly crystallizes the dominant component which is recorded in both early and later skulls from the cemetery. The sample from the early burials was more anthropologically heterogeneous.

In average appearance the series from Yuryev is characterized by mesocrania with large sizes of the main diameters of the skull. The forehead is wide, moderately sloping. The face is medium wide and medium high both in absolute dimensions and in terms of indices. The horizontal profiling of the face is sharp. The canine fossae are not deep. The orbits are medium high. The nose is narrow, medium high. The nasal bones protrude strongly, the bridge of the nose is high.

The group from Yuryev differs morphologically and statistically significantly from the series from the Middle Dnipro which represent samples of the rural population of the region. The craniological series from Yuryev also differs from the urban groups of the region. It differs from them in facial proportions, nose shape, sharper facial profiling and nasal angle.

Among the Old Rus series from the territory of settlement of the Eastern Slavs the group from the burials in Vasyliv (on the Dniester) is morphologically and statistically close to the sample from Yuryev. While expanding the circle of comparative material at the expense of groups from Eastern Europe, the series from Yuryev becomes morphologically and statistically close to a number of Alanian groups of the Middle Age Caucasus. The series from Circassia is especially close to it.

Perhaps in the case of the sample of anthropological material from Yuryev we are dealing with a group of Alans who were brought to this territory during the time of Yaroslav the Wise and could have been in the service of the Kyiv princes. Alans as good warriors were quite appropriate on the border with the steppe world to protect the Rus defensive line. The series from Yuryev is mixed but the population, which has anthropological analogies from the Caucasus, is present in both the burials of the early and late periods of the cemetery.

Keywords: Middle Dnieper region, Yuryev, Old Rus period, Old Rus city, anthropology, craniology.

Одержано 13.09.2025

ПОКАС Павло, (1957—1997), археолог, антрополог.

Pavlo POKAS, (1957—1997), archaeologist, anthropologist.

РУДИЧ Тетяна, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Tetyana RUDYCH, Dr. habil., the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3396-504X,

e-mail: rudich@iananu.org.ua.